

УДК 343.14:343.122

Сольонова Олександрія Олександрівна –
ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Здійснено аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства України, що регламентують статус потерпілого. Розкрито питання захисту прав останнього та запропоновано шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: процесуальний статус; потерпілий; реалізація права потерпілого на захист.

Проанализированы положения действующего уголовного процессуального законодательства Украины, регламентирующие статус потерпевшего. Раскрыты вопросы защиты прав последнего и предложены пути его усовершенствования.

Ключевые слова: процессуальный статус; потерпевший; реализация потерпевшим права на защиту.

Зміни кримінального процесуального законодавства, що відбулися в 2012 р. в Україні, створили необхідні передумови функціонування правової, соціальної держави й забезпечення додержання процесуальних прав учасників кримінального провадження. Відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного, неупередженого розслідування та судового розгляду, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу й щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Об'єктами, що беруться під захист від кримінальних правопорушень за допомогою норм КПК України, є: особа, суспільство, держава. Об'єкти охорони – права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження [1, ст. 1].

Завдання кримінального процесу, визначені в ст. 2 КПК України, можуть бути забезпечені лише за умов усебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин кримінального провадження.

Питання щодо визначення сутності, підстав і мети реалізації прав, свобод та законних інтересів потерпілих у кримінальному провадженні в різні періоди досліджували в працях такі вчені: С. А. Альперт, В. П. Бож'єв, Л. В. Брусніцин, М. І. Гошовський, Ю. М. Грошевий, Ю. О. Гурджі, Л. Д. Кокорєв, О. П. Кучинська, В. З. Лукашевич, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, І. І. Потеружа, М. А. Погорєцький, Т. І. Присяжнюк, С. М. Стахівський, В. М. Савицький, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, Л. І. Шаповалова, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило, В. П. Шибіко, В. І. Фаринник, В. Є. Юрченко, В. М. Юрчишин та ін.

Чинний КПК України визначає порядок кримінального провадження та містить нововведення, які до останнього не було закріплено в положеннях кримінально-процесуального законодавства. Одним із них є присвячення потерпілому параграфу гл. 3 КПК України, що є свідченням самостійного значення, яке відводиться потерпілому в кримінальному провадженні.

Отже, очевидним є те, що потерпілим у кримінальному провадженні, відповідно до ст. 55 КПК України, може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2, с. 179]. Це можуть бути як громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Юридичні особи визначаються на підставі положень ст. 80–112 Цивільного кодексу України.

Права й обов'язки потерпілого виникають із моменту подання заяви про вчинення щодо особи кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Розгляд та вирішення такої заяви законом не передбачено, тому статус потерпілого особа набуває автоматично. Цей момент може співпадати з початком кримінального провадження або наступати після його початку. Потерпілим є також особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдано шкоду, з огляду на що вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого. Однак, якщо особа не подавала заяви й була визнана потерпілим слідчим, прокурором або суддею, права та обов'язки потерпілого виникають лише з моменту надання згоди на таке визнання.

Особа, якій завдано моральної шкоди як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства, не може бути визнана потерпілим.

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває в стані, що унеможливує подання нею відповідної заяви, положення цієї статті поширюються на близьких родичів або членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб [2, с. 180–183].

Про те, що потерпілим може виступати не лише фізична особа, а й юридична, ще в 1968 р. стверджував М. С. Строгович, адже юридичній особі разом із майновою, грошовою може бути заподіяно й моральну шкоду. Свою позицію дослідник аргументував нормами цивільного законодавства, на підставі яких не лише громадяни, а й організації мали право вимагати від суду спростування відомостей, що принижують його (її) гідність і честь, якщо розповсюджувач цих відомостей не довів, що вони відповідають дійсності [3, с. 253–257]. Також у працях багатьох учених наявна думка, що поряд із фізичною особою можна визнавати потерпілою і юридичну особу. В. О. Туляков та Л. В. Франк запропонували розробити класифікацію (типологію) жертв злочинів стосовно юридичних осіб, інших формальних та неформальних соціальних груп і колективів [4, с. 239].

Юридична особа, якій заподіяно шкоду злочином, у кримінальному провадженні має право пред'явити лише цивільний позов про її відшкодування, що аж ніяк не рівнозначно визнанню потерпілим із наданням відповідного правового статусу. Права потерпілого є значно ширші від прав цивільного позивача, який має лише право на пред'явлення цивільного позову. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві в разі заподіяння злочином шкоди більш захищеною є особа фізична, ніж юридична, оскільки, пред'явивши цивільний позов, вона користується подвійним правовим статусом потерпілого й цивільного позивача, а юридична за аналогічних умов – лише правовим статусом цивільного позивача, обсяг прав якого є значно вужчим, ніж права потерпілого.

Стаття 58 КПК України визначає, що потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Повноваження представника потерпілого на участь у кримінальному провадженні підтверджуються:

1) документами, передбаченими ст. 50 цього Кодексу, – якщо представником потерпілого є особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні;

2) копією установчих документів юридичної особи – якщо представником потерпілого є керівник юридичної особи чи інша уповноважена законом або установчими документами особа;

3) довіреністю – якщо представником потерпілого є працівник юридичної особи, яка є потерпілою.

Представник користується процесуальними правами потерпілого, інтереси якого він представляє, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо потерпілим і не може бути доручена представнику.

Положення коментованої статті уточнюють і деталізують право потерпілого на представника, передбачене в п. 8 ч. 1 ст. 56 КПК України. Надання потерпілому права мати представника покликане забезпечити його кваліфікованою правовою допомогою, що впливає з положень ст. 59 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на правову допомогу [5]. Це положення слід розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі, незалежно від характеру її правовідносин із державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами, вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі й форматах, яких вона потребує.

У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Закріплення такого права породжує відповідне зобов'язання держави забезпечити потерпілого правовою допомогою, що реалізується як безпосередньо через державний орган і посадових осіб, так і через механізми залучення до надання правової допомоги потерпілим адвокатам.

На нашу думку, доцільним було б доповнення ч. 1 ст. 56 КПК України одним із прав потерпілого: «на отримання правової допомоги від захисника за рахунок держави». Так, наприклад у ст. 58 КПК Республіки Молдова зазначено: «Потерпілим вважається будь-яка фізична або юридична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або матеріальну шкоду. Особа, яка постраждала від особливо тяжкого або надзвичайно тяжкого злочину проти особи, незалежно від того, визнана вона потерпілим або цивільним позивачем, має також право: 1) користуватися допомогою захисника-адвоката протягом усього кримінального процесу нарівні з іншими сторонами процесу»;

2) користуватися допомогою призначеного адвоката, якщо не має коштів для оплати послуг адвоката [6, с. 38].

Водночас у ч. 1 ст. 45 КПК України зазначено, що захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачено застосування заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Ураховуючи викладене, слід констатувати, що в КПК України не визначено, хто ж саме може бути захисником потерпілого [7, с. 46–49]. Тому вважаємо за необхідне доповнити ч. 1 ст. 58 КПК України: «Потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має бути захисником, близькі родичі, законні представники, а також інші особи за вмотивованою постановою слідчого, прокурора, судді або за ухвалою суду». Безумовно, потерпілий має право сам визначитись, хто повинен виконувати повноваження представника його інтересів, вправі вибрати представника, у тому числі й серед адвокатів, а також «інших осіб». Зазначимо, що згідно зі ст. 59 Конституції України, «кожен має право на правову допомогу» і «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав».

КПК України визначає досить широкий спектр процесуальних прав потерпілого, реалізація яких має забезпечити активну участь потерпілого як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду, що є важливим для з'ясування обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (ст. 91), а зрештою – для виконання завдань кримінального провадження (ст. 2): бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені КПК України; подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду; заявляти відводи та клопотання; давати пояснення, показання або відмовитися їх давати; оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення, мати представника тощо (ст. 56). У п. 2 ч. 1 ст. 56 КПК України вперше проголошено право потерпілого знати сутність підозри й обвинувачення. Реалізація потерпілим цього права дає змогу йому порівняти письмове повідомлення про підозру чи обвинувальний акт зі змістом своєї заяви про вчинення кримінального правопорушення, з'ясувати, чи всі істотні обставини вчинення кримінального правопорушення в них враховано та заявити клопотання про зміну або доповнення підозри чи обвинувачення.

У п. 6 ч. 1 ст. 56 КПК України зазначено, що потерпілий має право давати показання. Показання потерпілого, з одного боку, є ефективним засобом відстоювання прав та інтересів потерпілого, з іншого – з їх допомогою встановлюються обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження. Показання потерпілого є одним із головних засобів реалізації його прав та інтересів.

Можливість з'ясування за допомогою показань потерпілого з достовірністю обставин кримінального провадження забезпечується також обов'язком давати правдиві свідчення. Однак, на нашу думку, на потерпілого слід покласти обов'язок давати показання на вимогу органу, що здійснює кримінальне провадження. Саме так регламентовано питання в кримінально-процесуальному законодавстві інших країн [8, с. 155–156].

Відповідно до ст. 55 КПК Латвії, «потерпілий може бути допитаний про факти, що підлягають з'ясуванню за відповідною справою, у тому числі й про свої взаємини з обвинуваченим. Потерпілий може не давати свідчення проти себе та членів своєї сім'ї. Крім того, потерпілий має право давати пояснення про факти, що мають значення доказів у справі. За відмову від дачі показань і за дачу завідомо неправдивих показань, а також за неявку без поважної причини за викликом особи, що провадить дізнання, прокурора, судді або суду потерпілий несе відповідальність за правилами ст. 54 цього Кодексу» [9, с. 16].

Згідно з КПК Республіки Казахстан та КПК Республіки Молдова, «за відмову від дачі показань і дачу завідомо неправдивих показань потерпілий несе, згідно із законом, кримінальну відповідальність» [6; 10].

З огляду на положення КПК України 1960 р., слідчий, прокурор, суд своєю постановою, ухвалою визнавали особу потерпілим на підставі встановлення факту заподіяння моральної, фізичної або майнової шкоди і за відсутності заяви чи скарги потерпілого, однак на відмінну від вищезазначеного, у КПК України 2012 р. процедуру визнання особи потерпілим значно спрощено, а також посилено засаду диспозитивності (ст. 26) [11, с. 308].

Чинний КПК України не передбачає чіткості і в процесуальному оформленні рішення слідчого, прокурора про визнання особи потерпілим у кримінальному провадженні. З положень ст. 110 про процесуальні рішення можна зробити висновок, що це має бути саме постановою слідчого, прокурора і які саме мають бути загальні вимоги до її форми та змісту. Однак у разі наявності очевидних і достатніх підстав для відмови у визнанні особи потерпілим (ч. 6 ст. 55 КПК України) законодавець чітко називає

процесуальний документ, яким має оформляти таке рішення слідчого, прокурора, – постанову про відмову у визнанні потерпілим.

Отже, кримінально-процесуальні норми є недосконалими, тому потребують змін і доповнень, що зумовлено необхідністю більш чіткого процесуального порядку визнання особи потерпілим. Для забезпечення принципу рівності сторін слід передбачити обов'язкову участь у провадженні представника потерпілого (фізичної особи) і надання йому безоплатної правової допомоги через центри безоплатної вторинної правової допомоги, що діють на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 2012. – № 90–91.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
3. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – 468 с.
4. Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 240 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 г. № 122-XV.
7. Абламський С. Є. Дискусійні питання реалізації потерпілим права на захист за чинним кримінальним процесуальним законодавством України / С. Є. Абламський // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. – 2013. – № 1 (60). – С. 46–51.
8. Цвігун Т. У. Потерпілий у кримінальному провадженні за новим КПК / Т. У. Цвігун // *Кримінальне провадження: інновації процесуальної теорії та кримінальної практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь – Алушта, 18–19 квіт. 2013 р.)*. – Сімферополь : ДІАІП, 2013. – С. 154.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Латвии от 22 авг. 1991 г. № 33/34 (раб. пер. «Biznesa informac ijasbirajs» – Рига). – 156 с.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231.
11. Шибіко В. П. Проблеми забезпечення прав потерпілого за новим КПК України / В. П. Шибіко // *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. – 2013. – № 1. – С. 307–313.